

Bálint Petra

Többneműség és/vagy ruhacsere: egy 18. századi álhermafrodita esete

„– Mi a neved?

– Engem Bodnár Andrásnak hívnak

– Vald meg igazán Férfiu vagy é, vagy leány vagy Csira?

– Mi haszna tagadnom, én egyedül Leány vagyok, és semmiképpen sem fiu vagy Csira

– Leány létedre mi neved?

– Ancsa.”¹

1760-ban Egerben az úriszék elé került egy fiatal lány,² miután kiderült, hogy férfiruhát hordott és férfimunkát végzett, azaz férfiként élte életét, s aki a vádak alapján – „Bodnár Annának, azért hogy magát Leánynak lenni megtagadta férjfiu ruhába Csira Szine alat szolgált” – a szigorú, kiközösítő ítéletet sem kerülhette el.

Az ügy felfedezésekor több kérdés is felvetődött az érintettet, Bodnár Ancsát illetően: mi alapján és miért hitette el a közösséggel, hogy ő csira, vagyis hermafrodita? Miért állt érdekében, hogy saját nemét eltitkolja? Mivel járt, mai szóval, interszexuálisnak lenni a társadalomban? Hogyan állt hozzá az eltérő nemi megjelenéshez a közösség és a bíróság?

Ha a szexuális másság és nemi identitás kérdéseivel állunk szemben, sem napjainkra, sem a múltra tekintve nincs könnyű dolgunk. A témában megjelenő számos új fogalom (*sexual dimorphism, cisgender, mixed gender, third sex*, interszexualitás, transzszexualitás, transzneműség stb.) és elmélet (például a *sex* és a *gender* elválasztása) segítheti, de nehezítheti is a nemi mássággal kapcsolatos kérdéseink megválaszolását. A modern szexológiai fogalmak használata nem problémamentes, hiszen nem feltétlenül vannak jelen a megelőző korokban, vagy nincsenek korabeli megfelelőik, illetve más konnotációk kapcsolódhattak hozzájuk. Az azonban nyilvánvaló, hogy a szexuális másság nem a modern kor vívmánya, hanem történeti kiterjedéssel rendelkező, változó tényező. Felfogása, megértése, megítélése, elhelyezése a társadalomban a történeti korok által befolyásolt és meghatározott.³

A tanulmány célja, hogy Bodnár Ancsa esetén keresztül és annak apropóján láthatóvá tegye a társadalom egy olyan rétegét, amely a vizsgált korban sem

¹ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

² Pontos életkora ismeretlen.

³ Daston–Park 1997: 60.

tudott belesimulni sem a keresztényi férfi, sem a női attribútumba. Ehhez azonban nem elégséges csupán az elváltozást mutató biológiai nem kultúrtörténetét és eseteit számba vennünk, hiszen mint az később kifejtésre kerül, Bodnár Ancsa tetteinek mozgatórugóit sem feltétlenül szexuális másságában kell keresnünk.

BODNÁR ANCSA „CSIRASÁGA” ÉS A HERMAFRODITIZMUS

Ancsa vallomásából megtudjuk, hogy Kókán született,⁴ lutheránus családban.⁵ Miután szülei meghaltak, bátyja, Bodnár Tóbiás vette magához, aki a helység lelkesze volt. Ancsa így vallott ottani életéről és testvéréről:

„[...] ki is engem semmi Leány munkára s nem szoktatott, de nem tanéttatott, hanem Leány ruhába is férfiu munkára kinszerített én ott Lovakat őrzöttem, kocsiszkodtam, fát vágni, kaszálni, kapálni, nyomtatni szénát hordani, és több ilyen férfiu munkára járván és hajtatván”.⁶

Ezt az életmódot megunva, bátyját elhagyta és Osgyánra,⁷ „M. Báró Lusinsghi Udvarába”⁸ ment, s mivel itt is csak férfimunkát végzett, elhíresztelték róla, hogy ő nem lány, hanem „csira”. Ezt követően két évig Püspökfüleken⁹ szolgált kuktaként, majd munkája megszűnván, Egerbe ment, ahol „Pater Alexandernál Eő Excellája musikusainál” szolgált mint ház körüli szolga. Itt leplezték le, s jelentették fel a bíróságon.

Magáról a csira kifejezésről, annak megjelenéséről és eredetéről nem sokat tudunk, de a mai napig használatos meddő állatok, kétnemű növények jelölésére. Nem összetévesztendő a csíra szóval, mely a fejlődési állapotra utal, bár a szlengben ügvetlen, zöldfülű, nőies vagy homoszexuális férfit is jelent.¹⁰ A csira nem tartozik régi magyar szavaink közé, szlovák jövevényszó, mely görög eredetre vezethető vissza.¹¹ Az első nyelvi forrást, melyben a csira szó kétneműséget, vagyis hermafroditaságot (vagy ahhoz hasonló állapotot) jelöl, Büky László *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* alapján 1773-ra teszi, mely szerint „egy Trasi Tsordas bojtár leannyal aki [...] ferfi modon Tsuhát, süveget, bocs-kort hordot és ferfiakkal tart tsiranakis hivattatik”.¹² A jelen esetben vizsgált

⁴ Kóka község Pest megyében, a Nagykatái járásban fekszik.

⁵ Kóka községből csak a katolikus anyakönyvi adatokat ismerjük a 18. század közepétől.

⁶ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

⁷ Ma: Ožďany, Szlovákia.

⁸ Lusinszky/Luzsénszky család: Osgyán egyik földbirtokosa (Vályi 1796).

⁹ Fülekpüspöki (ma: Biskupice, Szlovákia).

¹⁰ Kövecses 2010: 70. A csira és a csíra szavak használata a köznyelvben, a jelenlegi elkülönítés ellenére, sokszor összemósódik.

¹¹ 'Csíra' szócikk 1893.

¹² Büky 2015: 6; 'Csira' szócikk 1967.

per alapján azonban a kifejezés legkorábbi, ilyen értelmű említését már 1760-ra datálhatjuk.

A csira szó jelentése tehát: hermafrodita¹³ (mai szóhasználatban interszexuális), amelynek kialakulása és használata sokkal jobban dokumentálható, mint a csiráé. Eredetét az ókori mítoszok és legendák között kereshetjük. Ovidiusnak köszönhetően ismert számunkra Hermaphroditosz alakja, aki Hermész és Aphrodité gyermeke volt, s ismerjük Teiresziász nemváltásait is.¹⁴ A klasszikus ókori gondolkodásban a kétnem (amely nem volt egyenlő a nemtelenséggel vagy a nemcserével) valami nyugtalanítót, zavarosat jelentett, sőt szégyellnivalót és alvilágít is. Arisztotelész már kifejezetten a szörnyszülöttek közé sorolta a kétnemű lényeket, bár a hermafrodita szót ő nem használta. A keleti vallásokban és hiedelemrendszerekben a kétneműség szintén jelentős szerepet játszik.¹⁵

A középkori és kora újkori források is magukban hordozták még az ókorig visszanyúló hagyományos nézeteket, az úgynevezett hippokratészi és arisztotelészi modellekre támaszkodva.¹⁶ Pontosabban, a középkor kezdetén uralkodó hippokratészi mellett a 13. században vált ismertté az arisztotelészi modell, melynek hatására kibogozhatatlan elméletek alakultak ki a hermafroditaság eredetére és kialakulásának okára vonatkozóan. Ekkortól „a hermafroditizmus szexuálisan semleges arisztotelészi modelljét kezdte körüllegni egyfajta homályos morális és szexuális rossz hírnév”, miszerint a hermafroditák hazugok, viselkedésük, ahogyan a testük is, félrevezető.¹⁷

¹³ Egy hermafroditán biológiailag mindkét nemi szerv megjelenik, de egyik sem fejlődik ki teljesen. Napjainkban elkülönítik a pseudohermafroditaságot, amely esetben nem genetikai, hanem valamilyen hormonális probléma okozza az érintett szervekben bekövetkező elváltozást. Megjelenik azonban a fizikai hermafrodita (ma: interszexuális), valamint a szociális hermafrodita (ismét, bizonyos tekintetben, a transzvesztita vagy transzszexuális) elválasztás is (Cleminson–Vázquez García 2013: 56). A hermafrodita szót a biológusok ma már inkább a növény- és állatvilágra vonatkozólag használják.

¹⁴ 'Csíra' szócikk 1911; Magyar 1987: 126. A monda szerint, amikor visszautasította Szalmakisz nimfa szerelmét, az olyan szenvedélyesen ölelte át, hogy eggyé vált vele. Lehetséges, hogy Hermaphroditosz egy olyan ősi elképzelés leképezése, miszerint az emberiség kezdetén létezett egy faj, amely mindkét nem tulajdonságait magában rejtette. Natalie Zemon Davis is említést tesz Gabriel de Foigny művéről (*Australie, a hermafroditák utópiája*, 1673), amelyben a képzeletbeli ország lakói teljes egyenrangúságban élő, kétnemű emberek (Davis 2001: 120).

¹⁵ Brahmának van hermafrodita alakja, és a gyógyító Buddha is női mellekkel rendelkezik (Magyar 1987: 126–127).

¹⁶ A hippokratészi (vagyis a régebbi) modell szerint a hermafroditák köztes neműek, nem férfiak és nem is nők, hanem a kettő között helyezkednek el. Az arisztotelészi modell (amely Arisztotelész *Az állatok keletkezése* című művéből származik) pedig a hermafroditákat nem köztes nemű lényekként definiálja, hanem olyanokként, akiknek megkettőzött, vagyis felesleges nemi szerveik van, amely a sikertelen ikerterhesség szokatlan esete. Ennek értelmében a hermafroditizmus nem az egész szervezetre terjed ki, hanem csak a nemi szervek állapotára. Megjelenik nála az a később általánossá váló elgondolás is, hogy a kétneműség keletkezésének oka a „túl sok mag”, vagyis két férfi mag összenövése (Daston–Park 1997: 60). A 16. század közepén Jakob Ryff művében jelent meg először az elgondolás, amely a hermafroditák fogadását lelki okokkal – nagy ijedtséggel – magyarázza (Magyar 1987: 131).

¹⁷ Daston–Park 1997: 61–63.

A kora újkorban a kétneműséget teljesen új értelmezési keretbe helyezték. A 16. század második felétől ugyan elkezdődött a hermafroditák orvosi vizsgálata, mégis ez az az időszak, amikor helyzetük morális kérdéssé is vált. A hermafroditizmust egyre inkább természetellenesnek, veszélyesnek ítélték, s a bizonytalan nemiséggel, a transzvesztizmussal és a szodómia jelenségével kapcsolták össze.¹⁸

A kétneműség sokáig nemcsak a tudományos, hanem a szélesebb közönségnek szánt ismeretterjesztő irodalom kedvelt témája is volt. A 17. században általában mint kuriozitás, de az orvosi irodalomban is mint anatómiai érdekesség bukkant fel. A 18. századtól a nagy változást az anatómiai ismeretek bővülése hozta meg, majd az orvostudomány további fejlődésével a hermafroditizmus végképp rendellenességgé, betegséggé vált.¹⁹ Ekkorra azonban már kialakult egyfajta frusztráció és félelem a „nemi imposztorsággal” szemben. A 18. század elején Henri Sauval párizsi krónikaíró egyenesen a gyilkosokkal egy kategóriába sorolta a hermafroditákat, akiket „természetellenes fiaknak” nevezett. A hermafrodita állapot tehát, hasonlóan a homoszexualitáshoz, vallási-erkölcsi kategóriaként, a keresztény léttel szembemenő bűnként jelent meg, majd betegségként, melyet gyógyítani lehet.

A történelem során több, kérdőjeles nemiséget mutató különös eset is felbukkan. Ismert például a máig sem tisztázott, állítólagos hermafrodita Éon lovag (Éon de Beaumont)²⁰ vagy a teljes önéletrajzot maga után hagyó Herculine Barbin esete.²¹ Hazánkban ritkán, de szintén találkozhatunk a kérdéses nemiség ismertté vált eseteivel. Egy 1352 körüli forrás szerint például az egyházi fórum előtt a felperes férj vádolta meg feleségét, amiért az nem tudott házassági kötelességének eleget tenni, a feleség viszont azt állította, hogy a férje a hibás, mert hermafrodita.

„A vizsgálat megtartatik és a vizsgáló férfiak azt jelentik, hogy az illető férfi gyermekora óta a mai napig szenved oly hibában, hogy neki sohasem lesz semmiféle asszonnyal gyermeke és nem fog tudni eleget tenni házassági kötelességének. Így az asszonyt törvényesen és jog szerint elválasztják a férjétől.”²²

Mivel a felperes a férj volt, elképzelhető, hogy ő maga nem volt tisztában azzal, hogy nemi dimorfizmus áll fenn nála. Egy másik hazai peranyag Fuchs Rozina, vágysis János, soproni hermafrodita 17. századi szövevényes történetét

¹⁸ Daston–Park 1997: 59–60; Cleminson–Vázquez García 2013: 9. 1599-ből ismeretes egy franciaországi eset, amikor máglyára küldtek egy hermafroditát. Miután az orvosok megvizsgálták, meg kellett vallania, hogy az ördöggel kötött szövetséget (Soyer 2012: 51).

¹⁹ Magyar 1987: 129–133.

²⁰ 'Éon de Beaumont' szócikk 1912.

²¹ Foucault 1997. Herculine Barbin 1868-ban lett öngyilkos Párizsban, de hátrahagyta önéletrajzát, amelyben részletesen ismerteti rövid, de küzdelmes életét (harmincéves volt). Ebből megtudjuk, hogy lányként nevelkedett, s tanítónő lett belőle. Pubertás korában jelentkeztek rajta a férfiaság külső jegyei, ezt követően ismerte fel, hogy valójában férfi, aki a nőkhöz vonzódik.

²² Vajda 1999: 418. Őt megelőzően közli: Magyary-Kossa 1931: 59 és Trócsányi 1987: 23–26.

mutatja be. Esetében már születésekor bizonytalan volt környezete és családja a nemi voltát illetően, vizsgálatokon, sőt műtéten esett át, majd lánynak keresztelték. Növekedése közben azonban a férfijegyek erősödtek fel rajta, mely férjhez adásakor ütközött ki, botrányt és pereskedést vonva maga után. Az elvégzett újabb orvosi vizsgálat bizonyította, hogy valójában férfi volt. A családnak sikerült elérnie, hogy Fuchs felmentő ítéletet kapjon, a források szerint új életet kezdett, s meg is nősült.²³

Ancsa esetéhez visszatérve, ő is átesett egy vizsgálaton, amely saját elmondása szerint így zajlott:

„Egerbe jövén pedig a M. Groff Plebánushoz el vittek, és fel adtak, az után Doctorokkal és Borbélyal meg vizsgáltattak. Látták, hogy Leány vagyok, és cselekedtemért pirogatni kezdtek, én peddig meg éjedvén, hogy majd le huzzák a férjfiu ruhát rólam, azt mondtam nékik, hogy én Csira vagyok, és az természet holnapként változik rajtam, egy holnap Leány következendő másik holnapig peddig férjfiu vagyok, Eők ezt el hitték, tovább nem vallattak, hanem csak el hagytak, ugy maradtam Plebanus úr házánál.”²⁴

A vallomás e részének tanúsága szerint Ancsánál valójában nem állt fenn fizikai kétneműség. Az orvosok viselkedése azonban több kérdést is felvet: nem végezték el ténylegesen a vizsgálatot? Csak a külső jegyek alapján, ránézésre állapították meg a nemét? Gondolhatjuk, hogy semmilyen ismerettel nem rendelkeztek a csiráságról, ezért fogadták el Ancsa kissé mitikus jellegű állítását? Továbbá akkor ezek szerint egy hermafroditát mégis be lehetett sorolni valamelyik nembe?

Mindez nem feltétlenül meglepő, hiszen többször megjelenik a hermafroditákkal kapcsolatban az a vélekedés, hogy akár egyik pillanatról a másikra, vagy valamilyen fizikai behatás által átváltozhatnak a másik nemmé. Paolo Zacchia 1621-es művében (*Quaestiones medico-legales*), mely a korszak legfőbb orvosi igazságügyi szövege, leírja, hogy a hermafroditák esetében a nők ugyan átváltozhatnak férfivá, a fordítottja viszont nem történhet meg.²⁵ Hasonló tapasztalatról számol be spanyol perek vizsgálata folyamán egy 1792-ből ismert ügygel kapcsolatban a Cleminson–Vásquez García kutatópáros. Leírják, hogy egy állítólag férfivá változó apáca peres anyagában az ügybe bevontak, még az egészségügyi hatóság tagjai is, kérdés nélkül elfogadták az egyik nemből a másikba való transzformáció lehetőségét.²⁶ Véleményük szerint, bár ebben az időszakban egész Európában jellemző volt, hogy felülvizsgálták a hermafroditizmus csalásnak minősítését, illetve ördögi mivoltát, ezek az esetek mégis azt mutatják, hogy nehezen tudtak túllépni a néphitből táplálkozó elgondolásokon.²⁷

²³ Dominkovitsné Szakács 2013.

²⁴ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

²⁵ Laqueur 2003: 152.

²⁶ Cleminson–Vásquez García 2010: 9.

²⁷ Cleminson–Vásquez García 2013: 49.

Már a kora újkori szerzők is foglalkoztak a kérdéssel, hogy vajon ki döntheti el, mi legyen egy hermafrodita neme. Az erre vonatkozó korábbi szakirodalomban általános volt az a vélekedés, miszerint a középkor és a reneszánsz idején, a felnőtt kort elért hermafroditák maguk dönthettek a nekik tetsző nem mellett, azonban az újabb kutatások szerint valójában nem lehetett szabadon választani.²⁸ A 18. századtól pedig a hermafroditákat igyekeztek szigorú orvosi és jogi vizsgálat alá vetni, a döntés tehát a család és az egyén kezéből a bírósághoz került, a bíróság pedig az orvosi szakvéleményekre támaszkodott.²⁹

Thomas Laqueur amerikai történész szerint viszont egy hermafrodita esetében a fő kérdés nem az volt, hogy az egyén milyen nemű valójában, hanem hogy melyik társadalmi nemhez lehet besorolni attribútumai alapján. Az, hogy minek érezte magát, nem számított, csak az, hogy melyik nem jegyei jelentek meg rajta dominánsabb formában.³⁰ Így a megoldás számukra a fizikai vizsgálat után a domináns nem szerinti életmód (akár házasság) elfogadása volt.³¹ Ha a nem meghatározása megtörtént, minden, az adott nemhez tartozó jog megillette az egyént. A jogi eljárásban a „tökéletes hermafroditákat” (elméletileg mindkét, jól funkcionáló nemi szervvel rendelkező hermafrodita) nőnek tekintették.³²

Ami számunkra fontos, az az a tény, hogy Anca ismerte a csiraság jelentését, és leleplezése elkerülése érdekében használta is egyfajta definícióját. Bizonyára az adott helyi közösségben is élt valamilyen kép az eltérő nemiséggel rendelkezőkről, de ezt sajnos a vallomásból nem olvashatjuk ki, így lehetséges az is, hogy az elmondottakat ő találta ki. Az orvosok reakciója is sokat elmondhat a kétneműséghez való hozzáállásról, s úgy tűnik, hogy az egyéb forrásokban tapasztaltakkal ellentétben nem törekedtek Anca nemének kétséget kizáró tisztázására.

NŐK FÉRFIRUHÁBAN – A *CROSS-DRESSING* MINT TÚLÉLÉSI STRATÉGIA

„Asszony ne viseljen férfiruházatot, se férfi ne öltözzék asszonyruhába; mert mind útalatos az Úr előtt, a te Istened előtt, a ki ezt míveli.”³³

Ha elfogadjuk Bodnár Anca vallomását, akkor azt is elfogadhatjuk, hogy nagy valószínűséggel nem volt hermafrodita. Ez esetben azonban mire véljük viselkedését? Mai szóval transznemű – vagyis magát az ellenkező nemhez tartozónak vélő – lett volna, vagy „csak” egy (bár valószínűleg nem igazán nőies küllemű) lány, férfiruhában?

²⁸ Ezt állítja Foucault is *A szexualitás története* című művében, azonban ezt a nézetét azóta megcáfolták, például: Cleminson–Vázquez García 2013: 5.

²⁹ Daston–Park 1997: 67–72.

³⁰ Laqueur 2003: 148.

³¹ Soyer 2012: 52.

³² Daston–Park 1997: 65–66.

³³ 5Móz 22,5 (Károli Gáspár fordítása).

A nemzetközi szakirodalomban már bevált fogalomként van jelen a *cross-dressing*³⁴ kifejezés, vagyis az egyénnek az ellenkező nemhez tartozó ruhába öltözése. Az ellenkező nem viseletének életvitelszerű hordása azonban nem is volt olyan elszigetelt jelenség, mint elsőre (és a hazánkban elszigetelten felbukkanó esetek által) gondolnánk. Közelebbről megvizsgálva saját kultúrtörténettel rendelkezik, sőt a kulturális antropológiai kutatások napjainkban is fellelhető jelenségként jegyzik.

Ez a fajta ruhacsere nem egyszeri alkalmat, hanem életmódot jelent, s nem azonosítható sem a transzszexualitással, sem a transzneműséggel. A *cross-dressing* viselkedés mögött állhat ugyan szexuális másság (homoszexualitás vagy transzneműség) és akár hermafrodita állapot is, de nem feltétlenül. Az azonban a példák alapján látható, hogy a korszakban elítélendő, hivatalos büntetést maga után vonó tett volt, ha egy nő férfiruhát öltött, s férfiként viselkedett. Természetesen nem tudhatjuk, hogy valójában mennyire volt ez gyakori, hiszen csupán a leplezett, bíróság elé kerülő, tehát lejegyzett ügyek szolgáltatnak számunkra példát.

A keresztény Európában alapvetőnek tartották, hogy férfi és nő különbözik egymástól, és elvárták, hogy ez a viselkedésben és az öltözködésben is megnyilvánuljon.³⁵ Ritkán ugyan, de mégis voltak a férfiruhába bújásnak megengedett, a közösség által is elfogadott alkalmai: a karneváli, farsangi időszakok, lázadások, illetve háborús időszakok, utazások. Ezek ugyanakkor csak rövid időre, egy-egy alkalomra szóló ruhacserék voltak.³⁶ Ezeken kívül a motivációk szerteágazóak lehetnek: a romantikus (szerelmes követése stb.) és gazdasági (öröklés, föld védelme, szegénység miatt) motivációk, illetve a patriotizmus (háborúban való részvétel) és a bűnözés mind okot adhattak a hosszabb-rövidebb távú ruhacsereére. Hosszú távon azonban a nők férfiként akár olyan karriert is befuthattak, olyan életmódot élhettek, amelyre nőként nem lehetett volna esélyük.³⁷

³⁴ A *cross-dressing* fogalma egy olyan cselekvést vagy viselkedést ír le, mely nem magyarázza meg a viselkedés okait. Nem könnyű rá magyar megfelelőt találni, hiszen – mint ahogyan ez a külföldi szakirodalmakban viszont olykor megjelenik – nem húzhatunk egyenlőségeket a *cross-dressing*, illetve a transzvesztizmus vagy a nemváltás közé. Magyar fordításban leginkább a „keresztöltözés” vagy a „keresztbe öltözés” kifejezések használatosak, ezeket azonban nem találok elég kifejezőnek. A fogalmat leginkább körülírni lehet, mint „az ellenkező nem ruházatának életvitelszerűen való felöltése”. A kérdés tovább bonyolódik, ha Fehér Andrea megállapítását is idézzük: „[...] a biológiai nemüket eltitkoló, társadalmilag és szexuálisan férfiként élő nőket az angolszász historiográfia előszeretettel nevezi lesbikusoknak, homoszexuálisoknak, hermafroditának vagy szapphoinak. A holland és francia szakirodalom pedig főként a tribád latin kifejezéssel illeti a férfi szerepet játszó nőket” (Fehér 2014: 90). Véleményem szerint a *cross-dressing* jelensége mögött a korszakban legtöbbször nem biológiai (*sex*), hanem társadalmi (*gender*) nemváltás állhatott. A nagyon hasonló transzvesztizmus modern pszichológiai fogalom, mely Magnus Hirschfeld német szexológustól származik (1910). Azokat az egyéneket jelöli, akik szeretnek az ellenkező nem ruhába öltözni, legtöbbször heteroszexuális férfiak, eltúlzott női gesztusokkal, biológiai eredet nélkül (Dekker–van de Pol 1988: 53).

³⁵ Soyer 2012: 5.

³⁶ Dekker–van de Pol 1989: 6.

³⁷ Dekker–van de Pol 1989: 34.

Jelen esetben csak a hétköznapi életben történő ruhacseréről szeretnék beszélni. Hiszen a nemcserének – ahogyan azt a fentebbi utalásokból is láthatuk – létezett egyfajta rituális, szokásszerű, mondhatni szent megnyilvánulása, amelynek körüljárására itt nincs lehetőség.³⁸ A népszerű irodalomban, sőt a népköltészeti alkotásokban is találunk rá utalásokat, hogy a jelenség ismert volt a közösségekben, azonban a *cross-dressing* eseteinek a mindennapokban, profán módon való előfordulására, az egyéni sorsokra és a közösségi, illetve hatósági megítélésére vonatkozóan a peres iratok lehetnek a legjobb forrásaink.³⁹ R. M. Dekker és L. C. van de Pol kora újkori németalföldi pereken keresztül vette vizsgálat alá a férfinak öltöző nők eseteit.⁴⁰ A szerzőpáros úgy gondolja, hogy a 16–19. században Európa-szerte, s főleg angol, német és holland területeken, egy valós és működőképes opció volt a férfi identitás felvétele azon nők számára, akik saját élethelyzetükben nem boldogultak. Lehetséges, hogy a közép-korban gyökerező jelenségről beszélhetünk, de láthatóvá (bíróági ügyvé) a 16. század végétől vált, a 19. században viszont eltűnt. Gyakoriságának megállapítása azonban lehetetlen, hiszen a *cross-dresser* nők csak akkor kaptak igazán figyelmet, ha bíróság elé kerültek.⁴¹ Legtöbbjük jellemzően az alsóbb társadalmi rétegekből, problémás családból származó árva, félárva egyén, aki az instabil körülmények miatt elhagyta családját, s ezután választotta a férfikéntélést. Sokszor kiderül, hogy azért is fordítottak hátat a hagyományos női szerepkörnek, mert nem tudtak női hivatásukban érvényesülni, sikeresek lenni.⁴²

De mégis, mi volt a bűnük azoknak a nőknek, akik férfiruhát öltöttek magukra? R. Cleminson és F. Vázquez García a 16–18. századot a szívósan fennmaradó „régiszexuális rezsim” idejeként jellemzi, ahol a nem egy meghatározott státuszt jelölt (nem pedig biológiai jellemzőt).⁴³ Ha egy nő férfinak öltözött, megsértette a társadalmi nemre és az ő adott, női státuszára vonatkozó szabályokat, sőt mivel az egyenjogúság gondolata még nem volt elfogadott, társadalmi rangján felül öltözködött.⁴⁴ Illetve, megfogalmazzák azt a feltételezésüket is,

³⁸ A ruha- (és nem-) csere ezen megnyilvánulásairól lásd például: Davis: 2001: 117–138. Davis szexuális dimorfizmusként beszél az irodalmi, rituális és szokásokhoz (farsang, lázadások stb.) kapcsolódó nemcseréről. Ez a fogalom, bár másban is gyökerezik, illetve más jelenségre világít rá, mint az itt tárgyalt *cross-dressing*, talán túl általános, és figyelmen kívül hagyja a biológiai és társadalmi nem viszonyrendszerét is.

³⁹ Számos utalást tartalmaznak például Shakespeare művei. Hazánkban pedig jól ismert a férfiruhában háborúba vonuló katonalány balladája (Bankó lánya), melynek nemzetközi párhuzamai is fellelhetőek (például Mulan legendája). Még Kodály Zoltánt is megihlette a férfiruhában élő, pipázó Czinka Panna, az első női prímás története (*Czinka Panna balladája*, 1948).

⁴⁰ Dekker–van de Pol kutatásában összesen 119 ruhaváltó nőről fennmaradt peres anyag szerepel az 1550–1839 közötti időszakból, és csupán egy esetben volt biztos, hogy a perbe fogott egyén hermafrodita volt (Dekker–Pol 1989: 50).

⁴¹ Dekker–van de Pol 1989: 2–4. A kutatók kijelentik, hogy 1800 előtt a ruhacsere hagyománya csak a nőknél létezett, a férfiak körében szinte ismeretlen volt (Dekker–van de Pol 1989: 54).

⁴² Dekker–van de Pol 1989: 4, 11.

⁴³ Cleminson–Vázquez García 2010: 10.

⁴⁴ Laqueur 2003: 148. Ritkán, de találkozhatunk olyan esetekkel, amikor férfi öltözött nőnek, s erre fény is derült (például Laqueur 2003: 151). Nagy port kavart a viktoriánus kor híres

hogy a férfiruhába bújónak elítélésében kristályosodott ki az a férfiakban kialakult félelem, hogy hatalmuk meginog, s hogy a nők a férfi státusz és előjogok megszerzésére törekednek.⁴⁵

A jelenség történeti és kulturális vetületét mutatja, hogy számos, az antikvitásig visszanyúló példa áll előttünk.⁴⁶ Felidézhetjük a 6. században férfiként élő szerzetes, Alexandria Szent Mária történetét, vagy Johanna nőpápa legendáját, aki pápasága alatt állítólag teherbe is esett, majd gyermeke megszületésekor a római nép megkövezte.⁴⁷ A legismertebb mind között Jeanne d'Arc, a 15. századi francia parasztlány, aki katonának öltözve vezette az angolokat visszaverő hadsereget, s akinek halálra ítéelésében a férfiruha viselése is szerepet játszott. A példák egészen a modern korig nyúlnak, gondoljunk csak James Barry-re (eredeti nevén Margaret Ann Bulkly), az első angol női sebészre, aki férfiként élte le életét, hogy az egyetemen orvosnak tanulhasson, s rejtőzködése olyan jól sikerült, hogy valódi nemére csak halála után derült fény.⁴⁸ Hasonlóan figyelemre méltó George Sand (eredeti nevén Amandine Aurore Lucile Dupin) 19. századi francia regényíró, aki szintén férfiruhát viselő, szivarozó nőként keltett feltűnést.⁴⁹

Az életvitelszerű *cross-dressing* és a háttérben esetlegesen meghúzódó nemszere napjainkban is kutatott téma, az antropológusok egyre több figyelmet szentelnek az intézményesült (a közösség által elfogadott) formák vizsgálatának, mint például az indián *berdache* (kétlelkű) vagy a Balkánon, az Albán-Alpokban még ma is fellelhető *burrneshal/virginsha* (fogadalmat tett szűz) képviselőire.⁵⁰

Hazánkban is találkozhatunk a *cross-dressing* viselkedéssel, illetve szinte egész életüket átívelő titkos életmóddal. Ilyen példa Ungvári András pere 1712-ből, mely szerint:

homoszexuális (?) transznemű, női ruhába öltöző szerelmes párja, Ernest Boulton és William Park (Fanny és Stella).

⁴⁵ Daston–Park 1997: 72.

⁴⁶ Például gondolhatunk Akhilleuszra, aki anyjától kapott ruhát viselt, hogy ne kelljen Odüsszeusz hívására a trójai háborúba mennie, s Pallasz Athéné is gyakran férfinak öltözve bátorította az akhájokat az *Odüsszeiában*. Hümenaioszt, a nász istenét is sokszor női ruhát viselő ifjúként ábrázolták.

⁴⁷ Róla lásd például: Dekker–van de Pol 1989: 90.

⁴⁸ Kubba 2001: 352–356.

⁴⁹ Dániel 1985.

⁵⁰ Dekker–van de Pol 1989: 41–42. A több száz évre visszavezethető szokás alapján a fogadalmat tett szűzek olyan nők, akik önként töltik be a férfi szerepét a közösségben, legfőképp az örökösödés (a föld, a vagyon egyben tartása) érdekében. Azok a nők, akik a családban ki akartak lépni a férfiak uralma alól vagy nem akartak férjhez menni, felesküdhettek arra, hogy férfiként éljk további életüket. Akár feleségük is lehetett, illetve teljes jogú férfiként örökölhettek az utód nélkül maradt családban (Dekker–van de Pol 1989: 42). Az indián „kétlelkűek” is egészen speciális helyet foglalnak el a közösségben. Olyan (általában homoszexuális) férfiak vagy akár nők, akiket a közösség különlegesnek és megbecsülendőnek tart, hiszen bennük mind a férfi, mind a női attribútum jelen van. A hagyományos közösségekben ellenkező nemű ruhát hordhattak és házasodhattak is (Herdt 1996: 60). Ezen esetek azonban nagyban eltérnek az itt vizsgált *cross-dressing* jelenségtől, hiszen ezeket a közösség belső szükséglete termelte ki, maga után vonva annak elfogadását, támogatását.

„Esett egy siralmas casus. Egy ungvári leány férfiköntösbe öltözvén, Magyarországról bejű Erdélybe, holott sokáig udvarokban lakván, végre megházasodik és két gyermeki lesznek feleségének, osztan ez az felesége meghalván, meg mást veszen, kivel is jó darab ideig együtt lakván, az asszony kinyilatkoztatja dolgát es megfogják. A férfiszerszámát, kit maga csinált volt bőrből, a tanácssházban felfüggesztik, hogy mindek láthatnak, osztán a nyakába kötik, és vele együtt megégetik.”⁵¹

Fehér Andrea Ungvári Andrászt mint női szodomitát⁵² mutatja be tanulmányában, és nőekkel való kapcsolatai alapján joggal gondolhatjuk, hogy Ungvári férfiként élése mögött valóban homoszexualitása (vagy transzneműsége) állt, de mivel felvette a férfi társadalmi szerepet, s aszerint élt, sőt házasodott, bűne hatványozódott.⁵³

A levéltári vizsgálódás során a sors kegyes volt a kutatóhoz, így még egy Egerben bíróság elé állított asszony esetét ismerhetjük meg, aki férfiruhára váltott, ezt választva stratégiául a túlélés érdekében.

1766-ban Kelemen Kata került az úriszék elé, amiért férfiruhát öltve bujdosott az őt ért boszorkánysággal kapcsolatos vádak miatt. (A peranyag az ítéletet azonban nem tartalmazza.)⁵⁴ Úgy érezte, hogy életét ellehetetlenítik ezek a vádak, ezért elhagyta családját, férjét és két gyermekét. Vallomásában láthatjuk, hogy maga a férj is elfogadta felesége döntését, csendben beleegyezett, s a férfiruha beszerzésében is segített neki. Egyszerűbb vagy jobb döntés volt ez, mintha az egész család elhagyta volna a lakóhelyet? Vallomásában részletesen megismerhetjük a körülményeket:

„ [M]ost Farsangban múlt hat esztendeje miólta Szent Istványon férjhez mentem, [...] Nagy Mihályon hagytam pedig ell Férjemet, nem azért hogy Férjem lett volna kegyetlen ellenem, hanem hogy Sz. Istványon a sok szót meg úntam hallani, mivel ellenem mondták, hogy én Boszorkánysággal tele vagyok [...]”⁵⁵ Az Uram Egerben hozott kocsin most múlt Farsang három napja után való Pénteken búzát hozva tudniillik az Egri Piaczra ell adni, á holott néki meg mondtam hogy meddig a rolam költött Boszorkányság nyelveskedése meg nem szűnik, addig magamat bujdosásnak adom, melyre az Uram nekem semmitsem szólott, hanem tsak meg szomorodott, és

⁵¹ Fehér 2014: 89. Magyar-Kossa egy hermafroditával foglalkozó ügyként közli (Magyar-Kossa 1940: 42).

⁵² Azaz mint saját nemével paráználkodót.

⁵³ Fehér 2014: 94, 98.

⁵⁴ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766. Bűnlajstrom a vizsgált korból nem maradt fenn. Az iratcsomóban egyedül a vádlott vallomása szerepelt, tehát nem tudunk meg semmit a férjről vagy az esetleges tanúkról.

⁵⁵ Az őt ért vádakkal kapcsolatban ezt vallotta: „az pedig onnét esett, hogy első gyermek ágyamban panaszolkottam a kisirtetekről, mert András fiammal gyermek ágyat feküdvén szüntelen kőrületem csengetéseket hallottam azt pedig mások is hallották kőrülöttem, mely miatt én még annyival inkább meg rémültem, a miatt én Boszorkánynak mondattattván reá úntam férjemmel való lakásra, és ell hagytam egyéb okom pedig ennél nem volt a Férjemnek ell hagyására”.

mind ketten keseregvén egy mástól ell váltunk. Nem voltam az üdő alatt pedig sehol is szolgálatban, hanem hamvazó hét szombattján egy ostorosi Juhász Emberrel, aki Misére való pénzt vitt az Egedre fell mentem én is a Remetékhöz. Fráter György Remetével szólottam elsöben, a ki tülem egyebet nem kérdezett, hanem tsak azt, hogy mit akarok és mért marattam ell az ostorosi Embertül? Akkor mondottam a Remetének, hogy ha be fogadnának náluk maradnék, minthogy úgy is ollyas szolgálatot kerjek ahol magányos Embernél lehetnek Szolgálatomban lenni, be is fogattak és az üdötül fogvást mindétig náluk voltam, s nékiek főztem, mottsos edényeket fell mosogattam, és számárákajok körül jártam.”⁵⁶

Hogyan szerezte be a férfiruhát?

„Egerben az Urammal együtt vettem a nadrágot, s jól tutta az Uram is, hogy férfi ruhába akarok túlle ell menni, Lára valót pedig inget ködmönt, sapkát egy flanér Laibit, és egy csuhát onnét hazúl hosztam magammal, abban a ruhában mentem fell és az ostorosi Ember is azt gondolta, hogy én férfi vagyok.”⁵⁷

Leleplezése körül is megjelenik a misztikum, csakúgy, mint az őt ért vádak esetében: „Egyebet nem mondhatok, hanem hogy sok kisirtések hire futamodott, hogy tudniillik az Egedi Remetéket nem tsak kisirtik, söt útik és verik is, azon gyanúság pedig reám lévén véltek ellenem hogy én legyek a kisirtó, és ijesztő ha nem én nem voltam.”⁵⁸

További példákat a 19–20. századból hozhatunk fel párhuzamként. Ilyen a nem mindennapi katonai karriert befutó Lebstück Mária honvédtiszt története, aki 1848 folyamán titokban, férfiruhában vette ki a részét a harcokból.⁵⁹ Nem kevésbé érdekes a Krúdy Gyula által is ismert, a magyar George Sandként emlegetett Vay Sarolta grófnő, az 1859-ben született újságíró, aki szintén a férfi életformát választotta.⁶⁰ Hasonló példaként jelenik meg az emlékezetben (a leírásokban kevésbé fennmaradt) a Vay köreiben mozgó, Dandy Clubbot alapító „fekete szivarú Szeszics” székesfehérvári báróné és a reverendában járó Simli Mariska is.⁶¹ Az ő férfias viselkedésük mozgatórugója azonban már a női emanci-

⁵⁶ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766.

⁵⁷ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766.

⁵⁸ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766. Az iratanyagban egy rövid beszúrás olvasható, amelyben leírják, hogy Kelemen Kata négy korbácsütést kapott, hogy vallja be az állítólagos zaklatást, de ő kitarott amellett, hogy nem követett el ilyet.

⁵⁹ Az ő története is inspirálóan hatott, hiszen Huszka Jenő 1942-ben operettet írt *Mária főhadnagy* címmel (‘Lebstück Mária’ szócikk 2001).

⁶⁰ Rendszeresen voltak kalandjai nőekkel, így esetében sem könnyű eldönteni, hogy lesbikus vagy transznemű egyénről van-e szó. Fontos momentum, hogy állítólag apja férfiasan, direkt módon férfinak nevelte kisgyermekként.

⁶¹ Krúdy személyesen ismerte Simli Mariskát, s több írásában is fölleveníti alakját (Borgos 2007).

páció vágyában keresendő. A leghírhedtebb, szinte ikonikussá vált személy a szegedi Pipás Pista, azaz Rieger Pálné Fődi Viktória.⁶²

A rövid áttekintésben tehát láthattuk, hogy minden korban felbukkan egy-egy, a hagyományos kereteket átlépő, különleges és egyedi női sors. De miért vállalta a perben megismert „átlagember”, Bodnár Anca, hogy férfiruhában éljen? Vallomásában több indok is felbukkan:

„Báró Lusinsghi Udvarába jöttem szolgálatba még Leány ruhába, és mivel leg ottan, asszonyi munkát nem tudván, csak férjfiui munkát dolgoztam, fátvágtam, kaszáltam és több illyeket cselekedtem, el hirjesztették felöllem, hogy én ne volnék valóságos leány, hanem Csira, és főképpen ferjfiu, másképpen lehetetlen volna, hogy én csak a férjfiui munkát kapnék /: de kéntelen voltam véle, mert asszonyi munkát nem tudtam :/ én is magam állapottyát elgondolván, hogy fejemen semmi hajam nincsen, és utálatos vagyok, szolgálónak senki be sem fogadna, mert ha meg tanulnám is, minden ember utálna vélem kenyeret süttetni, vagy főzetni, és így végtére is el kellene vesznem, magamra a Csiraságot ki vallottam, ezt halván a M. Báró Cseléditől való férjfiu ruhát adatot, és úgy öltözködtem, férjfiu ruhába, melyben is tovább mentem szolgálatot keresni.”

„– Annyi üdötül fogva miért nem jelentetted ki, hogy Leány vagy? és miért mentél szerzetes házhoz Leány létedre szolgálatba állani? Tudtad te azt, hogy a Klastromokba asszonyi állatnak lenni nem szabad?

– Mert leány ruhában szolgálatot nem kaptam volna sehohol fejem rutsága miat, és így koldulnom kellett volna, vagy el vesznem, én peddig a dologhoz szoktam, inkább kívántam akár hol is szolgálni, hogy sem koldulni.”⁶³

Ebből kiderül számunkra, hogy leginkább a közösségi megítéléstől félve váltotta férfias életmódját, melynek oka – elmondása szerint – főként taszító külseje volt. A megalázó koldus életmód elkerülése érdekében számára ez jelentette a kiutat.

A perben később láthatjuk, hogy a nemiség kérdése keveredik, majd átfordul a vallási hovatartozás, illetve identitás kérdésévé, az ezzel kapcsolatos bűn elkövetése válik központivá.

„– Hol lettél pápistává?

– Pater Alexandernál szolgáltamban.

– Midőn pápistává lettél le tettedé a hitet, és ha le tetted Leány lévén hogy merészlettél ferjfiu névre esküdni?

⁶² Bezenyi 2015. Az 1930-as években a mindenapjait férfiruhában élő asszony megbízásra követte el férjgyilkosságokat. Megélt identitásáról sokat elárul vallomása, melyben elmondja, hogy ő maga többször járt a hatóságoknál, hogy kérvényezze férfinak nyilvánítását.

⁶³ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

– Igen is le tettem a hitet, és noha szóval férjfiu névre esküdtem, de magamban és szivemben leány nevemre esküdtem.”

„[...] valahogy észre vette [hogy nem katolikus – B. P.] mert én soha sem gyontam. Hogy Leány vagyok azt észre nem vette, merete magamat tisztességesen viselvén mindenképpen örizköttem, hogy észre ne vegye senki amit abban kétség sem volt, mivel Andrásnak hivattattam magamat, igaz ugyan, hogy több izben is kinszerítette pápista hitre, de akkor arra kedvem nem lévén mentegtettem magamot”

A perirat végén szerepel az ítélet, amely mutatja, hogy Ancsa tettéért – amiért valódi nemét eltitkolta, s így még felekezetet is váltott – szigorú büntetést kapott:

„Bodnár Anna, aki álnokúl magát Csirának vallotta, az Leányi Ruhát elvetvén férjfiu ruhában hihető fajtalan életnek könyeb foltatása véget, öltözködöt, és férjfiu képpen szolgálni állot, igaz valóságos Leány létét meg tagadván, nem irtozot lutheráus vallásáru el állásában az keresztség szentségének elég nagy Csufságára, és abbul szármozot emberek botránkoztatásásra férjfiu András névre meg esküdni. és azon réven pápista hitre térni, noha egyéb fajtalan élet, vagy gonoszság reá nem bizonyosodna,⁶⁴ ezen egy elég gyalázatos Cselekedetéért, másokk is világos példájára az piac közepén férjfiu ruházatban harmincz kemény korbácsütésekben elmarasztatik, ezen büntetése után peddig férjfiu ruhából ki vetkeztetvén, s asszonyi ruhában öltöztetvén a városbul ki küldtetetik, és ki vezettetetik ugy hogy többé vissza ne térjen, mert ha valaha itt kapattatik, mint annyiszor ki verettetik.”⁶⁵

A kor bírósági eljárásában nem szerepelt meghatározott büntetés a férfiként öltöző nők számára. Legtöbbször pénzbírság, közmunka fordult elő, de a száműzetés vagy a pellengérré állítás és a testi fenyítés is megjelenhetett. Más elbírálás alá esett természetesen, ha valaki egyéb bünt is elkövetett férjruhában, vagy nőekkel volt kapcsolata, esetleg meg is házasodott.⁶⁶ A 19. századra az ellenkező nem ruhájának használatát már nem törvénysértésként, hanem betegséggként tartották számon.⁶⁷

Bodnár Ancsa sorsát sajnos nem tudjuk tovább követni, nagy valószínűséggel ez az egyetlen per, amely életéről egy apró lenyomatot hagyott számkra. Mindkét egri ügynél felmerül azonban a kérdés: elégséges volt csupán a ruha a félrevezetéshez? Ancsa vallomásából kiolvasható, hogy valóban nem lehetett nőies külseje, de Kelemen Katánál nem tudunk meg részleteket (levágta-e a haját, vagy kalap alá rejtette stb.), de bűné ő is tetézte azzal, hogy nőként a remeték között végzett munkát. (Itt azonban rejtve maradt

⁶⁴ A kihallgatás során egy nővel való házasság vádja is felmerült, azonban Ancsa ezt határozottan elutasította, s a bíróság sem hozta fel többet.

⁶⁵ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

⁶⁶ Dekker–van de Pol 1989: 76.

⁶⁷ Ebben a változásban nagy szerepe volt Richard von Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című munkájának (1894), ami a rendellenes nemi érzéssel foglalkozott.

a közösség elől.) Sokat elmond a helyzetről férje hozzáállása is, azt azonban nem tudhatjuk, hogy tervei szerint mennyi időre szólt ez a ruhacsere, mikor és hogyan akart, ha egyáltalán szándékában állt, visszatérni a közösségbe.

* * *

A jelen tanulmány arra kívánt rávilágítani, hogy a nemiségnek és a szexualitásnak a biológiai, orvosi meghatározása mellett a társadalmi vetülete is folyamatosan jelen van a történelemben. A társadalomkutatók számára ma már nem kérdés, hogy „a biológiai nem szituációfüggő, s ezáltal csak a társadalmi viszonyrendszerek kontextusában értelmezhető”.⁶⁸ A nemi jelleg és orientáció kulturális jelentősége (és persze orvosi-tudományos értelmezése is) nagymértékben függ az időtől és helytől, akárcsak a nőiesség és a férfiaság, a társadalmi nem és a szexuális nem jelentéstartalmai.⁶⁹

Nehéz helyzetben vagyunk mégis, ha több száz évvel ezelőtt élt személyek nemi identitását, illetve szexuális orientációját, vagy az erről való elképzeléseket szeretnénk feltérképezni, hiszen a modern, napjainkban használt címkékben is könnyű elveszni, és annál könnyebb ezeket esetlegesen tévesen visszavetíteni a múltba.⁷⁰ Tudományos, jogi és orvosi oldalról jobban ismerjük a szexuális más-ság, főleg a homoszexualitás „történetét”, azt viszont, hogy az egyén hogyan élte meg ezt, s a közvetlen közösség hogyan fogadta, már sokkal nehezebb feltárunk. A források adta lehetőségek miatt a legtöbb esetben nem lehetünk biztosak a nemi identitás és a szexuális orientáció megállapításában, mint ahogy a fenti esetekben sem tudhatjuk, hogy valójában hermafroditizmusról, homoszexualitásról, transzneműségről, vagy „csupán” férfi szerepet felöltő heteroszexuális nőkről van-e szó.⁷¹

Ezt Bodnár Ancsánál is láttuk, akit álhermafroditizmussal vádoltak, de bevallotta, hogy nőnek született. A probléma a környezete, illetve a bírák számára nem a feltételezett kétneműség biológiai mivolta volt, hanem az, hogy más személynek adta ki magát, ráadásul nő létére férfinak. Így saját nemét eltitkolva veszélyes, félrevezető egyénnek minősült. Bodnár Ancsának megvolt rá az oka, hogy ezt az életmódot válassza, önként vette fel a „csiraságot” is, mert úgy gondolta-tapasztalta, hogy így könnyebben boldogulhat. Amikor megtudták róla állítólagos más-ságát, nem közöcsítették ki, egyszerűen férfiruhát adtak neki. A vallomásából nem derül ki egyértelműen, hogy ő valójában melyik nemhez tartozónak tekintette magát. Lehetséges, hogy csupán a körülmények (a nőies jegyeket nélkülöző külső, fiús neveltetés) tették őt nőként férfivá, s belenőtt ebbe a szerepkörbe. Ahogyan azt Bodnár Anca (és a példaként említett Vay

⁶⁸ Fehér 2014: 92.

⁶⁹ Daston–Park 1997: 73. Ahogy Laqueur is kifejti: „A biológia tehát legalább annyira a kulturális normák függvénye, mint amennyire a kultúra a biológián alapszik” (Laqueur 2003: 154).

⁷⁰ Lásd erről még: Dekker–van de Pol 1989: 47.

⁷¹ Herdt 1996: 50. A lényeg, hogy nincs meghatározható, biztos kapcsolat a szexuális orientáció és a harmadik nem között.

Sarolta vagy Pipás Pista) esetében láttuk, a gyerekkori fiús nevelés is hatással bírhatott, Kelemen Katánál azonban a ruhacsere valóban menekülési lehetőséget jelentett. A körülményeket figyelembe véve Anca és Kata viselkedését egyaránt a *cross-dressing* jelenséggel lehetett leginkább értelmezni és bemutatni. Az eddig ismert, kisszámú eset alapján nem állíthatjuk, hogy a szokás szintjén hazánkban is jelen lett volna a *cross-dressing* hagyománya, ezek mégis jó példaként szolgálhatnak arra, hogy a jelenség az egyének életében a túlélés vagy a jobb életminőség érdekében alkalmazott választás lehetett.

Mivel más-más mozgatórugók állhatnak a férfiruhába öltözés mögött, maga a *cross-dressing* kifejezés is egy átfogóbb fogalomnak tekinthető, amelynek pontosítása, még kifejezőbb körülírása, illetve a fent említett egyéb jelenségektől való elválasztása további szintre emelhetné a megértését. Csak reménykedhetünk, hogy a folyamatos levéltári kutatások további pereket fognak felszínre hozni, melyek közelebb vihetnek minket mind a szexuális mássággal kapcsolatos korabeli ismeretekhez, mind annak elfogadása körülményeihez, mind a *cross-dressing* jelenségéhez. Mindez tovább szélesítheti, mélyítheti a nemi identitás történeti megjelenésével kapcsolatos kérdéseinket és tudásunkat.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

XII.3.b.7; XII.3.b.10. Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, földesúri bíraskodás – úriszék iratai. 1760, 1766.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bezsenyi Tamás 2015: Pipás Pista – egy gyilkosságsorozat az első világháborút követően. *Valóság* (58.) 4. 64–76.

Borgos Anna 2007: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi* (19.) 2. 185–194. <http://www.holmi.org/2007/02/borgos-anna-vay-sandorsaroltaegy-konvencionalis-nemiszerepathago-a-mult-szadfordulon> – utolsó letöltés: 2016. augusztus 23.

Büky László 2015: Csira és Csíra. *Édes Anyanyelvünk* (37.) 3. 6.

Cleminson, Richard – Vázquez García, Francisco 2010: Subjectivities in Transition: Gender and Sexual Identities in Cases of “Sex-Change” and “Hermaphroditism” in Spain, c. 1500–1800. *History of Science* (48.) 1. 1–38.

Cleminson, Richard – Vázquez García, Francisco 2013: *Sex, Identity and Hermaphrodites in Iberia, 1500–1800*. (The Body, Gender and Culture 16.) London–New York.

‘Csira’ szócikk. In: *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. 1. kötet. Budapest, 1967. 538.

- 'Csíra' szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikon*. 4. kötet, Budapest, 1893. 745.
- 'Csíra' szócikk. In: *Révai Lexikon*. 5. kötet, Budapest, 1911. 114.
- Daston, Lorraine – Park, Katharine 1997: A hermafroditák és a természet rendje. A bizonytalan nemiség kérdése a kora újkori Franciaországban. *Replika* (8.) 28. 59–76.
- Davis, Natalie Zemon 2001: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest.
- Dániel Anna 1985: *George Sand világa*. Budapest.
- Dekker, R. M. – van de Pol, C. Lotte 1989: *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe*. London.
- Dominkovitsné Szakács Anita 2013: A nemi szerepek és a hatalmi viszonyok keresztüztü- zében. Egy hermafrodita a 17. századi Sopronban. Egy kora újkori forrás első olva- sata. In: Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kolozsvártól Pécsig, a yaoitól a jubá- szatig: Néprajzi-kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából*. Budapest, 115–129.
- 'Éon de Beaumont' szócikk. In: *Révai Lexikon*. 6. kötet, Budapest, 1912. 527.
- Fehér Andrea 2014: „Az ki asszony lévén férfiú habitusban öltözött, vagy úgy élt.” Tár- sadalmi szerepcsere a 18. századi Kolozsváron: Ungvári András pere. In: Kenyeres István (főszerk.): *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 9*. Budapest, 89–104.
- Foucault, Michel 1997: *Herculine Barbin, más néven Alexina B*. Budapest.
- Herdt, Gilbert H. 1996: *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York.
- 'Hermafroditus' szócikk. In: *Révai Nagy Lexikona*. 9. kötet, Budapest, 1913. 796.
- Kövecses Zoltán 2010: *Magyar szlengszótár*. Budapest.
- Kubba, K. Adam 2001: The Life, Work and Gender of Dr James Barry MD (1795– 1865). *The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh* (31.) 4. 352–356.
- Laqueur, Thomas 2003: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest.
- 'Lebstück Mária' szócikk. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, 2001. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC09006/09306.htm> – utolsó letöltés: 2016. augusztus 23.
- Magyar László András 1987: Hermaphroditos. *Orvostörténeti Közlemények* (33.) 1–4. 125–136.
- Magyary-Kossa Gyula 1931: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. III. Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. IV. Budapest.
- Soyer, Francois 2012: *Ambiguous Gender in Early Modern Spain and Portugal. Inquisitors, Doctors and the Transgression of Gender Norms*. Leiden.
- Trócsányi Zoltán 1988: *Magyar régiségek és ritkaságok*. Budapest.
- Vajda Mária 1999: „Amely férfinak az arany szeget megkötik”. (Szexuális szokások a magyar néphagyományban.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1997–98*. Deb- recen, 355–425.
- Vályi András 1796: *Magyarország leírása*. II. kötet. Buda. <http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/> – utolsó letöltés: 2016. november 21.